

Márk Attila — Enyedi Pál

Orgonák az unitárius Háromszék-Felsőfehéri Egyházkörben — I.

„In Honorem Solius Veri Dei Extruxit Ecclesia Unitaria Arkosensis”¹

Előjáróban

Márk Attila az árkosi unitárius templom énekvezére. Enyedi Pál orgonaművész, egyházzénész, az LFZE Egyházzene Tanszékének docense, a budapest-zuglói Páduai Szent Antal-templom kántora.

Amikor 2008-ban Árkosra kerültem mint énekvezér —olyan személyként, aki büszke szülővárosának, Brassónak orgonáira és orgonakészítőire—, sokszor megcsodáltam azt a Kolonics-féle orgonát, melyen szolgálati helyemen játszom.² Elhatároztam, hogy felkutatom történetét, amire jó alkalmat kínált a hangszer készítésének 140. évfordulója 2012-ben. Érdeklődésem ugyan a jelenlegi orgonához kapcsolódott, de hamar rátaláltam egy korábbi hangszernek a szakirodalomban eddig nem ismert adataira is. Ez arra sarkallt, hogy az árkosi orgona történetének feltárása után más közeli unitárius egyházközségek irattáraiban folytassam munkám.³ Amikor pedig a parókiákon sorra kerültek elő eddig ismeretlen dokumentumok, megérlelődött bennem a döntés, hogy a teljes Háromszék-Felsőfehéri Egyházkörben felkutatom a volt és jelenlegi orgonákkal kapcsolatos írott forrásokat. A régi feljegyzések egyes nehezen olvasható részeinek megfigyeltetésében és értelmezésében, valamint az adatok elrendezésében Enyedi Pál volt segítségemre. Ő vizsgálta át a fennmaradt hangszereket is, és vetette össze az információkat az irattári dokumentumokkal. Munkánk során nemcsak az orgonák pusztá történetének feltárása törekedtünk, hanem igyekeztünk bemutatni e hangszerek szerepét a megrendelő közösségek életében is.

Az orgonamonográfiák így létrejött, önálló kötetre való sorozatából jelen írásunk első részében Árkos részletes orgonakronikáját közöljük, majd összefoglalását adjuk az egyházkör hajdani és ma használatban lévő orgonái történetének.

Márk Attila

¹ Az árkosi új templom „első tornácára” 1831. okt. 8-án helyezett festett latin felirat szövegének magyar fordítása: „Az egy igaz Isten tiszteletére építette az Árkosi Unitárius Egyház.” *Emlékeztető* 115.

² Kolonics István (1826–1892) műhelye Kézdivásárhelyen volt.

³ A kutatás megkezdéséhez nyújtott segítségért köszönet illeti Szócsné Gazda Enikót, a sepi-szentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum részlegvezető muzeológusát, aki Barabás Sámuel háromszéki orgonaépítő munkásságát dolgozta fel, ld. SZÓCSNÉ.

Az orgona az unitárius egyházban

Erdélyben az 1568. évi tordai országgyűlés vallási türelemről és lelkiismereti szabadságról hozott határozatát követően szerveződött meg az unitárius egyház. Az új tanítás gyorsan elterjedt, s János Zsigmond fejedelemmel az erdélyi magyarság jelentős számban csatlakozott hozzá.⁴ A katolikus és református fejedelmek idején, majd a Habsburg-uralom alatt az egyház megfogyatkozott. Ma az Erdélyi Unitárius Egyház mintegy 65 ezer lelket számlál tagjai sorában, hat egyházkörben és 126 anyaegyházban. Az egyház zsinatpresbiteri rendszerű, választott püspökkel, központja Kolozsvárt van.⁵ Templomaiban a reformáció korától közel két és fél évszázadon át nem használtak orgonát, ami Dávid Ferenc püspöknek, az egyház alapítójának álláspontját tükrözte:

Azonképpen [az Antikrisztus] az Istent külömb-külobmféle emberi játékokkal akarta tisztelni, tudniillik orgonákkal, csengetőkkel, külömb-külobmféle hajladozással, földre borulással, térdhajtásokkal, templomokkal, kápolnákkal, oltárokkal és mindenféle bálványozással, kinek száma nincsen. Efféle hamis isteni káromlásokkal semmivé akarta tenni az igaz isteni tiszteletet és dicséretet, mely lélekben és igazságban vagyon. (Joan. 4.)⁶

Így az orgonák megjelenése unitárius templomokban csak a XIX. század elejétől, egyházi szemléletváltást követően adatható; az első hangszer 1806-ban Kolozsvárra készült.⁷ Egy, Aranyosrákosi Székely Sándor püspöksége kezdetén készített jegyzék szerint 1845-ben az akkori nyolc egyházkörben összesen ötven orgona volt már használatban.⁸

⁴ „A múlt márciusban Tordán közzsinat volt. Megjelentek ezen a mi vallásunkon levő papok közül 322-en.” Giorgio Biandrata 1578. augusztus 3-án Gyulafehérvárt kelt és Jacobus Palaeologushoz intézett levelét ld. KÉNOSI TÓZSÉR János — UZONI FOSZTÓ István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* I. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár 2005. 280. Az adatot Molnár B. Lehelnek, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára levéltárosának köszönjük.

⁵ 2012-ben a korábbi Magyarországi Unitárius Egyház 13 egyházközségével ismét egyesült az Erdélyi Unitárius Egyházzal, és az egységes Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületét képezi. Az egyházzáról és történetéről bővebben ld. online: unitarius.org, unitarius.hu.

⁶ DÁVID Ferenc: *Rövid magyarázat, miképpen az Antikrisztus az igaz Istenről való tudományt meghomályosította* [...]. Alba Iulia 1567. B 3 verso–B 4 recto. Hasonmás kiadás és modern átírás: DÁVID Ferenc: *Rövid magyarázat* (Dávid Ferenc művei I). Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár 1910. Online: unitar.hu/Tudastar/1900-1925/teologiai.htm. A szöveget az 1910-es átírás szerint közöljük, 15.

⁷ DÁVID 1983a, 174–177.

⁸ Dávid István az erdélyi orgonákról írt monográfiájában, majd egyházzenei doktori dolgozatában nemcsak közölte e listát, hanem levéltári adatok alapján kiegészítette számos orgona építési idejével is. DÁVID 1996, 21; DÁVID 2001, 128–129. Ez utóbbiban a szerző a forrás helyéül a következőt adja: Unitárius Püspökség Levéltára Kolozsvár, j. n. A dokumentumnak nem sikerült nyomára jutnunk. Ám egykori felbukkanásának körülményei alapján nem zárhatjuk ki, hogy az a kolozsvári Belvárosi Unitárius Egyházközség levéltárában lappang. Dávid István tájékoztatását és Molnár B. Lehel segítségét ezúton is köszönjük.

Erdélyi unitárius orgonákról mint hangszer-történeti emlékekről az 1971-ben újraindított Keresztény Magvető folyóirat hasábjain jelentek meg kezdetben szórványosan publikált adatok. Ugyanitt 1983-ban Dávid István immár a hangszer-ek védelmét, megszerezett összeírását sürgette:

A régi orgonák megőrzése és védetté nyilvánítása [...] éppoly természetes igény, mint a műemlék-épületeké, freskóké, stallumoké vagy harangoké. Hogy egyházaink tulajdonát képező orgonáinkról ilyen értelemben beszélhessünk, mindenekeelőtt szükség van hangszerállományunk összeírására, feltérképezésére, katalogizálására, majd történetük lehető legpontosabb rekonstrukciójára. Orgonáink múltjának megismerése nemcsak művészettörténeti szempontból fontos, hanem gyakorlati oknál fogva is [...].⁹

A szerző ugyanebben az évben közölte az első unitárius orgona építésének történeti adatait is.¹⁰ 1988 tavaszán az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa körlevélben kiküldött kérdőívvel fordult a lelkészekhez az orgonák „felleltározása és orgonaépítészeti monográfia-szerű feldolgozása érdekében.”¹¹ A lap az orgonaépítés idejére, az orgonaépítő vagy átépítő személyére kérdezett rá, melyeknek a kísérőlevél a levéltári dokumentumokban és az orgonabelső esetleges feliratai között javasolta utánajárni. A huszonnégy kérdés-kérés között szerepelt az orgonaház, a játszóasztal és a fúvó leírása, a hangszer szerkezetének meghatározása, továbbá az esetleges korábbi orgonára, illetve az éneklőszékre vonatkozó adatok megadása.¹² A felmérés évében Simén Domokosnak a volt Küküllői Egyházkör orgonáiról és énekkarairól jelent meg tanulmánya a Keresztény Magvetőben.¹³

Az unitárius orgonák történetéről az eddigi legteljesebb képet Dávid Istvánnak az erdélyi orgonákról írt könyve és doktori dolgozata adja, melyek elsősorban az 1988-as egyházi összeírásra támaszkodnak.¹⁴

⁹ DÁVID 1983b 248.

¹⁰ Ld. 7. jz.

¹¹ A körlevél száma: 231/1988 EKT; a Sepsiszentgyörgyi Unitárius Egyházközség levéltárában, j. n.

¹² A felmérést az 1987-ben Kovács Lajos unitárius püspöknek Dávid István által javasolt kérdéssort tartalmazza, kissé átfogalmazott és kibővített formában. Dávid István szíves tájékoztatása. A gyűjtés lehelhelye: Magyar Unitárius Egyház Püspöki Hivatalának (Kolozsvár) irattára, iktatószám: 231/1988, irattári jelzet: 126., sorszám: 3. A kérdőívekre érkezett válaszok egyházkörönként vannak csoportosítva; iktatószám: 310/1988, irattári jelzet: 126., sorszám: 5. Az adatokat ugyan-csak Molnár B. Lehelnek köszönjük.

¹³ SIMÉN passim. A Keresztény Magvető folyóirat, amely a tanulmányt közölte, általános egyháztörténeti jellegű írásokban később is közölt adatokat egyházközségek orgonatörténetéről.

¹⁴ DÁVID 1996, passim. DÁVID 2001, 127–139. Míg Dávid István 88 erdélyi unitárius orgonáról tud (DÁVID 1996, 36), a romániai orgonák újabb, világhálós repertóriumra mindössze 41 unitárius orgonát sorol fel, a Háromszék-Felsőfehéri Egyházkör orgonái közül pedig mindössze háromnak (Brassó, Fogaras, Olthévíz) tartalmazza adatait. Ld. *Repertoire*. Három észak-erdélyi megye 13 unitárius orgonájának adatait tartalmazza: TÜRK 2014, passim.

Árkos egykori orgonája

Árkos háromszéki község, Sepsiszentgyörgytől északra, az Oltba futó Árkospatak völgyében fekszik.¹⁵ Az első adatok a korábbi árkos orgonáról az egyházközségi jegyzőkönyvekből bukkantak elő, az építés évével és költségével:¹⁶

Az orgona nem a megye¹⁷ közkasszájából, hanem amint az 1821-béli protokolláció¹⁸ mutatja, privátus személyek adományából 488 Rflt és 6 xfr gyűlt reája.¹⁹

A jelenlegi orgona 1821-ben készülvén, erre buzgó adakozásokból gyűlt pénz fordítottatott 464 forint 6 kr váltóba.²⁰

Rögvest felvetődött a kérdés: ki építette a hangszer? Földrajzi közelség miatt elsősorban székely orgonaépítők és a közelben dolgozó barcasági szász mesterek jöhettek szóba.²¹ Az árkos levéltárban azonban hamarosan előkerült az orgonaépítési szerződés is:

Mü, alább neveinket leírt személyek, kik az alább megírt alkuban jobb kezek által megbírált régíuszok²² vagyunk, adjuk tudtukra mindeneknek,

¹⁵ Templomerdőjének történetét és leírását ld. GYÖNGYÖSSY János — KERNY Terézia — SARUDI SEBESTYÉN József: *Székelyföldi vártemplomok*. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, Budapest 1995. 165–171.

¹⁶ Az 1845-ös püspöki orgonaösszeírásban, mely az építési időket nem jelzi, Árkos is szerepel. Dávid István időrendi jegyzéke az unitáriusok első orgonájától (Kolozsvár, 1806) 1821-ig mindössze nyolc orgonát említ, ám az egykori árkos hangszerrel nem közöl adatot. DÁVID 2001, 128.

¹⁷ A „megye” jelentése itt: egyházközség. Vö. *Szótörténeti Tár* IX. 15–17. — A magyar nyelvű forrásszövegeket az eredeti szóhasználatlaltal, hangalakkal, de mai helyesírás szerint közöljük, megtartva ugyanakkor az idegen, főként latin nyelvű szókapcsolatok korabeli írásmódját. A pénznevelőjeleket a források változatos eredeti rövidítéseivel adjuk. A kihagyásokat és kiegészítéseket szögletes zárójel mutatja.

¹⁸ Protokolláció (lat.): jegyzőkönyvezés, jegyzőkönyv.

¹⁹ *Protocollum* 44. A jegyzőkönyv megemlíti, hogy az egyház birtokában levő könyvek között „vagyon 1762-ben kezdett és 1821-ig terjedő számadásra jegyzőkönyv”, amelyből valószínűleg sokkal többet megtudnánk mind az orgona beszerzési körülményeiről, mind az adakozók listájáról. Uo. 41. Sajnos ez a jegyzőkönyv nincs már az egyházközség birtokában. További sorsa, esetleges lelőhelye ismeretlen. — Az első árkos orgona építésének idején az (ezüstalapú) úgynevezett konvenció forint (Frt, más néven rajnai forint, Rfl stb.) volt a Habsburg Birodalom elsődleges fizetőeszköze, mely 60 krajcárt (kr, x stb.) ért. Ezt 1857-ben váltotta fel a 100 krajcárt érő (ugyancsak ezüstalapú) osztrák értékű (majd 1867-től osztrák–magyar) forint. 1892-ben az Osztrák–Magyar Monarchia fizetőeszköze az aranyalapú korona lett, mely 100 fillért ért. A két koronát érő forint 1900-ig maradt forgalomban.

²⁰ *Aranykönyv* 11.

²¹ Az erdélyi orgonaépítők repertóriumát ld. DÁVID 1996, 182–214. A székely mesterek közül már a 20-as években működött a szemerjai Serester Dávid (ld. írásunk következő részét Kálnok és Sepsiszentkirály orgonájáról).

²² Régíusz (lat.): királyi; tulajdonképpen homo regius, királyi ember, azaz királyi megbízott. Itt: a korabeli erdélyi joggyakorlatban mintegy eseti közjegyzői felhatalmazással rendelkező személy. „Régíuszoknak mondjuk az ilyen törvényes lépések megtételére a törvényektől meghatalmazott személyeket, kik is a fejedelmi vagy valamely jurisdikciónak [joghatóságnak, lat.] adatta-

akiknek illik, ezen jelen lévő kontraktuálisnak²³ által, hogy ezen folyó 1820-dik esztendő augusztus 25-dikén, az Árkosi Unitária Eklézsia megyebírájánál,²⁴ székely lovas katona Barabás Pál uramnál jelen lévén az irt Eklézsiának presbiterei egyfelől, másfelől pedig keresztyénfalvi Boldizsár Tamás orgonamejszter úr, az irt Ekl[ézi]a törekedvén magának az irt májszter úr által egy orgonát készíttetni (amint alább specifikáltatni fog),²⁵ a kívánt orgonának elkészítéséért megalkuvának az irt felek kerek summába, 500, id est:²⁶ ötszáz Rforintokba a következő feltételek alatt:

1^o Az orgona specifikációja nyolc mutáció²⁷ lévén, leszen az 1-ső Principál ónból ad 4 pedes,²⁸ melyből négy alsó síp fából, azon felül pedig ónból lesznek készítve.

- 2^o Nagy Flét octo pedum
- 3^o Kis Flét quatuor pedum
- 4^o Fletraver Principali aequalis²⁹
- 5^o Quinta ónból
- 6^o Octáva ismét ónból
- 7^o Mixtura ónból
- 8^o Sedecima ónból
- 9^o Tremula.

A korpusz³⁰ szépen kifestve, és mikor hazaköltöztetik, amíg helybe rakatik, tisztességes intertenció,³¹ a terminusra, melyre elkészíttessék, a jövő Szent János napja. Előpénz fizetessék 10 Rforint, és az elkészítendő orgona felállításától fogva ha egy esztendő alatt hibázni fogna, a májszter úr megigazítani tartozik, úgy mindazonáltal, hogy ha a megeshető hiba vagy gondviseletlenség vagy rossz traktáció³² miatt esnék meg, akkor fizetés

tott közönséges pecsét őrzőinek különös rendelkezések mellett [értsd: külön, eseti megbízására], mely exmisszióknak [kiküldetésnek, lat.] hívattatik, a törvényes lépéseknek megtételére szoktak ki-menni [...]" SÓOSMEZEI VAJDA László: *Az erdélyi polgári magános törvényekkel való esmeretségek első könyve. A jöszágoknak megszerzése és megtartása módjairól.* Kolozsvár 1830. 105. Online: mek.oszk.hu/12500/12504/pdf/12504_1.pdf. Ld. továbbá *Szótörténeti Tár* XI. 212–213. A „jobb kezek által megbírált” kifejezés arra a kézfogásra utal, mellyel valakit hivatalos személylé nyilvánítottak. Vö. *Szótörténeti Tár* VI. 597–598, 608. A jogtörténeti fogalmak értelmezésében nyújtott segítségéért köszönet illeti dr. Kegyes Pétert és dr. Wertán Balázst.

²³ Kontraktuális (lat.): egyezséget rögzítő irat, szerződés.

²⁴ A „megyebíró” jelentése itt: egyházgondnok, kurátor. Vö. *Szótörténeti Tár* IX. 17–18.

²⁵ Specifikál (lat.): száman nevez, számnevez. KUNOSS 100; itt: szám szerint felsorol.

²⁶ Id est (lat.): azaz.

²⁷ Mutáció (lat.): változat.

²⁸ Ad 4 pedes (lat.): négy láb; és alább: octo/quatuor pedum (lat.): nyolc-/négy láb.

²⁹ Principali aequalis (lat.): a principállal egyenlő (hangmagasságú).

³⁰ Korpusz (lat.): test; itt: orgonaszekrény.

³¹ Intertenció (lat.): élelmezés, élelem. KUNOSS 51.

³² Traktáció (lat.): kezelés, használat.

nélkül igazítani nem tartozik — jövet-menet az Eklézsia a vektor³³ ár[át] megtészi. Mely fennebbi alku hogy mindenekben a feljebb megírt módon lett légyen, megírtuk mi is jövendőbeli bizonyosságul ezen jelenlévő kontraktuálisunkban, melyet tulajdon neveink aláírásával és szokott pecsétünkkel is megerősítve a feleknek kiadtuk, a fenn megnevezett esztendőben, napon és házzal

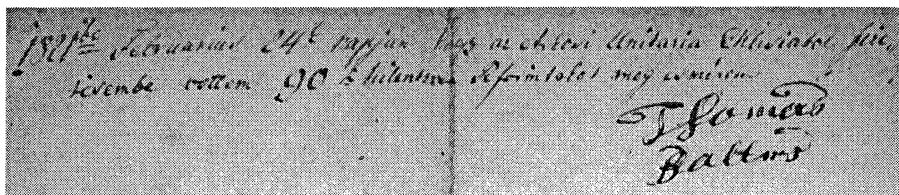
Nagy Lázár mpp.
[...]

Tegző Thamass
[...]

A szerződés túloldalán, egy átvételi elismervény szövegének végén, az orgonaépítő aláírása is olvasható: (1. ábra)

1821-ben, februárius 24-ik napján, hogy az Árkosi Unitária Ekléziátótól fizetésembe vettem 90 = kilencven Rforintokat, megesmérem.³⁴

Thomas Boltres.³⁵



1. ábra. Thomas Boltres aláírása az árkosi nyugtán. Márk Attila felvétele.

Az íven a továbbiakban részletes beszámoló olvasható a kifizetett összegekről és átvételük időpontjairól, melyeket az Egyház kurátora, Barabás János vezetett fel. A kettős elnevezés —(keresztényfalvi) Boldizsár Tamás és Thomas Boltres— ugyanazon személyre, Thomas Boltres barcasági mesterre vonatkozik, akit magyar nyelvű források más orgonaépítés kapcsán is gyakran hívnak Boldizsár Tamásnak. A szakirodalomban előbb megjelent magyaros elnevezést Hermann Bindernek sikerült azonosítania Boltresszel, akinek műhelye 1785–1822 között Keresztényfalván (Neustadt, Cristian) a 129. szám alatti házban volt.³⁶ Az árkosi szerződés azonban az elsőként előkerült dokumentum, amelyen egyszerre mindkét elnevezés feltalálható.

A szerződés alapján az orgona diszpozíciója a szokásos regiszternevekkel tehát az alábbi volt:

³³ Vektor (lat.): hordozó; itt: utazás.

³⁴ Megesmérem: elismerem, nyugtázom. *Szótörténeti Tár* VIII. 722.

³⁵ Az Árkosi Unitárius Egyházközség levéltára (a továbbiakban: ÁUEI), 1820, j. n. Az orgonaépítő gót betűs aláírásában nem szerepel „r” betű, vö. 1. ábra.

³⁶ Vö. DÁVID 1996, 110, 184; BINDER 95.

Flauta major	8'	Octava	[2']
Principal	4'	Mixtura	[1 1/3']
Flauta minor	4'	Sedecima	[1']
Flauta traversa	4'		
Quinta	[2 2/3']	Tremulant	

Egy másik fontos irat arról számol be, hogy az egyházközség miként gyűjtötte össze az orgona árát:

E most folyó 1821-ik esztendő januárius 11-ik napján lévén az Árkosi Unitária Eklézsiának teljes gyűlése a Bakó Sámuel egyházi lakóházánál, ahol is közönséges megegyezésből, senki ellene nem mondván, lépénk e következendő egyezésre a mi templomunkban építendő új orgona kifizetésében. Minthogy önkéntes jóakarattól nem egy Eklézsiánk tagja még eddig semmit nem ígért, némelyik pedig bővebben, azért közönséges megegyezésből végeztük, hogy Eklézsiánk tagjai előfizettek tehetség szerint 4 részre, oly formán, hogy 1-o részbeliek fizessenek tehetségük szerint 8 Rf, a 2-k 6 Rf, a 3-k 4-et, a 4-k 2 Rforintokat, ezeken kívül a leggyengébb képező³⁷ gazdák 1 Rforintot, az oszporások³⁸ pedig 30 xtokot. Ezen repartíció³⁹ teljes megegyezésből lévén, minden Eklézsia tagja arra ajánlotta magát, hogy ezen reparciált pénzt 3 rendbe megfizeti, mégpedig az 1-ő angáriát⁴⁰ ezen hónap végéig befizeti, a más két részt pedig mikor a szükség kívánja, hogy ha pedig valamelyikünk nyakasságból megfizetni nem akarná, légyen kötelessége kurátorunk[na]k presbitereivel executione mediante⁴¹ felvenni, efelett nyakasságáért az ilyent megbüntetni. Melyről adjuk ezen tulajdon szubszkripciónkkal⁴² megerősített írásunkat annak nagyobb erősségére a fenn írt napon és esztendőben.⁴³

Hogyan nézhetett ki ez az orgona? Erről az 1822-es számadásos könyv ad szép leírást:

A [templom] napnyugati végében és északi oldalában nagy L-betű formálag [értsd: formában] építve volt kar elrontatván az orgona kedvéért, újított kar emeltetett ugyan[csak] a napnyugati végében keresztül, fel legyen[?] festett kék és veres színű táblázott deszkával borított elővel,

³⁷ Kepe: az ország nyugati részében s az Alföldön a szántóföldön kiszáradás céljából különböző módon összerakott gabona neve, Erdélyben az egyháztalok adta papi vagy tanítói gabonajárandóságot is e néven nevezik. *Pallas o. n., Szótörténeti Tár* VI. 395, 398.

³⁸ Oszpora: más néven asper, a legkisebb értékű török ezüstpénz. Vö. *Pallas o. n. Oszporás: papnak pénzadományt fizető személy. Szótörténeti Tár* X. 75.

³⁹ Repartíció (lat.): elosztás. Reparciál: eloszt.

⁴⁰ Angária (perzsa-görög-lat.): kötelező részletfizetés, szolgáltatás, illeték.

⁴¹ Executione mediante (lat.): közbejövő végrehajtás által.

⁴² Szubszkripció (lat.): aláírás.

⁴³ ÁUEI, 1821, j. n. Az iratot az egyháztalok aláírásai zárják.

melynek közepén áll egy hátulról nyomó nyolc mutációs, tremulás orgona, kék festékű borítással, zöld rostélyozattal, két oldalban aranyazott cirádákkal ékesítve.⁴⁴

A karzat módosításáról más helyen is olvashatunk:

[...] volt a napnyugati végén egy kórus hasonló festett deszkákból, mint a mennyezet építve az 1821-ik esztendő előtt; úgy volt építve, mint egy nyomtatott L, azaz az északi oldalon a katedra⁴⁵ felé elébb nyúlt, ahol a mester és tanuló gyermek[ek] ülőhelye [volt], és [ahol] a nagyobb ifjú legénység szokott volt ülni, a mester ülése és az énekes könyvtartó pulpitus előtt, ahova az énekek száma kirakatott volt ez az írás fejéren. Ezen régi kórus az orgona csináltatásakor még az 1821-ik esztendőben egészen elbontatott és hasonló falábkra elébb hozva nagyobbban, egyenesen keresztül építettett, csakugyan festett deszkákból, mely deszkák az új templom építésekor [a] cinteremkapu béléseire fordítottak, amint most is látható.⁴⁶

A dokumentumokból elénk tároló kép szinte teljesen megfelel Erich Türk általános technikai leírásának az észak-erdélyi orgonákról:

Általában kis hangszerekről van szó, majdnem háromnegyede mindössze 3–8 regiszteres. Ugyanakkor sok közöttük a finom művű, figyelemreméltóan kidolgozott orgona, főleg azok, amelyek eredeti állapotban fennmaradtak. Nagyon gyakori a hátuljátszós, barokk stílusú pozitív, melyet még jóval 1850 után is építettek, változatlan technikával és diszpozícióval. Ezek tolopálcás mechanikája megbízható és könnyen járó traktúra. Az orgonaszekrény alsó részében levő két ékfűvő nem mereven egyenes szélnyomást, hanem szinte lélegző szélellátást biztosított, a hangszerek karzati elhelyezése pedig segítette a templomtérben a hangzás kibontakozását.⁴⁷

A szakirodalom írott dokumentumok, feliratok vagy hasonlóság alapján eddig tíz orgonát tartott Thomas Boltres művének, melyek Erdély-szerte megtalálhatók (Barcaság, Székelyföld, Szilágyság, Beszterce-Naszód és Fehér megye).⁴⁸ Boltres csúszkaladás, mechanikus orgonáinak homlokzatraja többnyire Johannes Prause brassói mester orgonáira emlékeztet.⁴⁹ (2. ábra)

⁴⁴ *Protocollum* 24.

⁴⁵ Katedra (lat.): prédikálószték, szószék.

⁴⁶ *Emlékeztető* 7.

⁴⁷ TÜRK 2013, 180.

⁴⁸ DÁVID 1996, 184; BINDER 95; SIPOS 561–563; *Repertoire* o. n. A Boltresnek tulajdonított hangszerek: Apanagyfalu, ref., 1801; Bonyha, ref., 1795 k.; Csíkcsicsó, r. k., 1805; Halmágy, ev., ?, nyoma veszett; Nagybún, ref., 1810 v. 1816; Nagyenyed, ref., 1811?; Nagyalambfalva, ref., 1793; Székelymuzsna, ref., 1785; Székelyvaja, ref., 1793; Szilágypanit, ref., 1800 k. A harasztosi református templom orgonájának egyik lehetséges mestere ugyancsak Boltres. TÜRK 2014, 60. Háromszéki orgonaszemlék során a közelmúltban a szentivánlaborfalvi unitárius templomban bukkantunk Boltrestől származó orgonarészre, melyről írásunk következő részében számolunk be.

⁴⁹ BINDER 95.

Az orgona hat év működés után javításra szorult. Az e célra kiutalt összeg „az orgonát reparáló mesterembernek s a mellette segítőnek 10 Frt 30 Krc” volt.⁵⁰

A megjavított orgona csak egy évig szólhatott, mert az 1829. évi földrendéskor a templom és a délnyugati vártorony súlyosan megrongálódott, ami elkerülhetetlenné tette a templom nagy részének lebontását. Az 1830-as jegyzőkönyvben mint pénzkivétel megjelenik az orgona elbontásának ára: 17 Frt 28 krajcár,⁵¹ majd rá egy évre, 1831. március 20-án ezt olvassuk: „Az orgonát összerakó mesterembereknek 31 Frt 70 Krc.”⁵² A templomépítés krónikájában megtalálható az orgona összerakását végző mester neve is:

Az elbontott és szíjjelezett orgonának összerakattatását szüntelen sürgetvén —annak mestere, hogy hol és ki legyen, még eddig fel nem találtatott—, mely végre a minapában az eresztevényi mester Orbán Eleknek írtam, hogy mint híres naturalista⁵³ és mester, ha magát biztatná az orgona összerakásának elkészítésére, jöjjön által, aki ezen október 10-kén Maxai Szörös Moses [értsd: maksai Szörös Mózes] nevű emberrel idejőve, és az orgona összerakását, megigazítását és konkordálását⁵⁴ 22 Rf-ba felfogadják. Az orgonát ki is próbálták, az orgona szólama az Isten dicséretét minden hiba nélkül való helyrerakással szólaltatta meg.⁵⁵

A következő két évtizedben az orgona jól működik, az iratok szíj vásárlásról és orgonasípok igazításáról tudósítanak. Az 1852-es esperesi vizitáció alkalmával kiadott rendeletek között a következő megjegyzést találjuk:

Az orgona hangrendszere alkalmasint régisége miatt megbomladozván, a fúvója kigyengülvén, annak is kijavítása a ker. hívek buzgóságából kiindulva a presbitérium gondos figyelmébe ajánltatik.⁵⁶

Az egyházközség hívei közt meg is indul a gyűjtés; néhány évre rá ezt olvassuk:

1860-ban a több tekintetben megromladozott orgona kijavítása szükségesnek láttatván, és ez —az eklézsia pénztelensége miatt— csak a hívek áldozata által láttatván létesíthetőnek, az evégre tett áldozati névsor ide iktattatik [...].⁵⁷

⁵⁰ *Protocollum* 61.

⁵¹ Uo. 76.

⁵² Uo. 84.

⁵³ Naturalista (lat.): képzettség nélkül, ösztönösen játszó [itt, valószínűleg: orgonáló] személy.

Vö. KRISTÓFI 74–94.

⁵⁴ Konkordálás (lat.): összhangba hozás, hangolás.

⁵⁵ *Emlékeztető* 115–116.

⁵⁶ *Protocollum* 171.

⁵⁷ *Aranykönyv* 11.

A mai orgona

Az egyházközség egy évtized múltán új orgona építését határozta el, és ezzel a már fél évszázada szolgáló orgona sorsa megpecsételődött. A szemtanú ekként tudósít a gyűjtés elkezdéséről:

1872-ben nagyon feltűnően, hogy az 1821-ben készült orgona el is avulván egyfelől, másfelől se szerkezetével, se hangerejével a nagy templomban a célnak meg nem felelvén, múlhatatlanul új és jelenkorszerű orgonára van szükség, ami azonban a hívek közadakozása nélkül nem létesíthető; helybeli tanító, Jirza Göncz Mihály úr indítványa nyomán tekin[tetes] egyházkebli gyűlésben a közadakozás meghatározása megkísértetett, de a gyűlés az iránt magát tartózkodva viselvén: egyházi tanácsos Veress György t[e]k[inte]tes ügyvéd úr, lelkész Kiss Mihály, tanító Göncz Mihály, gondnok Veress Ferenc és még egypár legbiztosabb egyén között előleg elintézett elbánás csakugyan a határozatot létrehozta. Mert tktes Veress György úr a kezénél levő 100 frtos bankjeggyel, a lelkész 40 frtal, a tanító 20 frtal megkezdvén az aláírást a gyűlés színén, azonnal csend lett, a tagok között suttogás, és az aláírás megindult; továbbra fő gyűjtőkké kinevezetvén a tanító és a legmegbízhatóbb Nagy Imre. Az adakozás nagyobb részint önkéntes volt, részint pedig tehetség szerint szabályozott a következő eredménnyel, osztr[ák] ért[ékű] pénzben.⁵⁸

Ezt követi egy 296 névből álló lista 1534 forint 20 krajcár végösszeggel.⁵⁹ Az adakozók között unitáriusokon kívül más felekezetűeket is találunk.⁶⁰ Az ügyben az árkosi lelkész 1870. december 31-i levelével a bölöni unitáriusokat is megkereste, „miserint az árkosi anyaszentegyházban építendő orgona felállításában lenne segélyezéssel, miután önjerején nem képes felbírní.” Az 1871. március 15-én tartott bölöni „presbiteriális gyűlés egyhangúlag megszavazott 20, írva: húsz forintokat megküldeni.”⁶¹

⁵⁸ Uo. 24. A gyűlés közelebbi időpontját nem ismerjük, azonban az orgonát már 1870-ben megrendelte a gyülekezet, ld. alább.

⁵⁹ Uo. 24–35. „Ennek részint aláíratásában nagyon alkalmatlan időben, részint azon alkalommal gyűjtésében is eljárak kitaró fáradozással a hívek házáinál tanító Göncz Mihály úr 3 napon át, s vele 2 napon a gondnok Veress Ferenc, 3-dik napon pedig presbiter Nagy Imre. [...] A pénznek hivatalserű főeljárással felszedése említett gondnok Veress Ferenc temérdek és sokrendbéli fáradozásaival, sőt nehéz aggodalmaival jöhetett létre, tovább egy évnél.” Uo. 35.

⁶⁰ Református, római és görög katolikus felekezetűek mellett izraelita vallású is adakozott. (1869-ben Árkoson 928 unitáriuson kívül 114 r. k., 119 görögkatolikus, 1 görögkeleti, 395 ref. és 7 izraelita vallású lakos élt. Ld. *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. Összeáll. Sebők László. TLA Teleki László Intézet, KSH Népszámlálás, KSH Levéltár, Budapest 2005. 75.) Adományát jegyzőkönyvben is rögzítették: „Emlékül hagyaték fenn, [hogy] itteni lakos izraelita Goldstein Jákob az orgona készítésére ajánlkozott 2 forintot osztr[ák] é[rtékben], és ezen kívül az orgona elejére az évszám betűit kiaranyoztatta, értéke ennek is 2 frt o[sztrák] é[rtékben].” *Protocollum* 239.

⁶¹ *Kivonat a Bölöni Unitarius Eklésia határozati jegyzőkönyvének 43. és 44. lapjairól*. ÁUEI, 1871, j. n.

Mivel a Kolonicsal kötött megállapodás a levéltárból nem került elő, annak részleteiről más iratok tájékoztatnak. Eredetileg „az orgona csak kőzjátékos 8 változatra volt készítve, egyelőre 1500 frt-ért”, melyet a felek az 1870. február 24-én kötött szerződésben rögzíthettek. De az 1871. augusztus 3-i ki-egészítő egyezség értelmében a hangszer

megtoldatott közhatározatból — a lelkész indítványa nyomán — lábjátékos 2 változattal 240 frt-ért, a készítő orgona építész Kolonics István kívánatára. És így a 10 változatú erőteljes orgona elkészült teljesen 1872-ben összesen 1740 frt-ért, s november 17-én fel is szenteltetett.⁶²

Az aznap kiállított „Orgonavizsgálati nyilatkozat és bizonyítvány” az alábbi megállapításokat tette:

Alólírtak az Árkosi Unitária Szt. Eklézsia felszólítására, ennek templomába az 1870-dik év február 24-én és pótlólag 1871. augusztus 3-án kötött egyezménynél fogva, kőzdivásárhelyi orgonaművész Kolonics István úr által készített 10 hangváltozatú orgonát megvizsgálták, és ennek külalakját az egyezményben kötött szerződés szeréntinek találtuk, miután a jelen volt eklézsiái tagok is úgy állítják, azon különbséggel, hogy a szín fehér helyett márványozott gyöngyszín. Az orgona belsejkezetete, úgy a fúvó, szélosztás, elégséges kemény és huzamos tartósságra mutató. Az egésznek hangolata (intonáció) a templom belüregéhez mérten elégséges. Összhangzása (stim) — kevés, e közelebbi napokban általa kiigazítandó kevésbé észrevehető hibákon kívül — jó. A címiratok [értsd: regiszterfeliratok] hiányzanak. A principálban a prospektusban elől nem a basszus A-ja, hanem Gisz áll. Az principál oktávájában fasíp nincs egy is, pedig az egyezmény szerént hatot a basszusba fából csinálhatott volna.⁶³

Ezek szerént orgonaművész Kolonics István úr ezúttal és innen is bármely, orgonát csináltatni kívánó templomi gyülekezetnek ajánlható.⁶⁴
(3. ábra)

A kitartó gyűjtés ellenére az egyházközség csak hosszabb idő alatt tudta kifizetni az orgona árát. A hangszer átvételéig 1200 „osztrák értékű forintokat”, egy évvel később 87 forintot fizettek Kolonicsnak. További 453 forintot három részletben, 1874 októberéig térítettek meg.⁶⁵ Az orgonaépítés miatt az egyházközség 200 Ft kölcsönt is kénytelen volt felvenni, 5 Ft-os kamatra.⁶⁶

⁶² *Aranykönyv* 35. A szerződések időpontjáról ld. alább.

⁶³ Az orgonavizsgálók itt tévedtek. A principál mélyoktávja C–G-ig az orgona belsejében álló nyitott fasípkból készült.

⁶⁴ ÁUEL, 1872. A bizonyítványt kiállította „Boncza György vargyasi unitárius énekevezér, Ütő András nagyajtai unitárius énekevezér.”

⁶⁵ Ld. Kolonics 1872. november 18-i és 1873. november 13-i nyugtája, az 1873. dec. 31-i részletfizetési megállapodás és Kolonics 1874. októberi nyugtája. ÁUEL, j. n.

⁶⁶ *Protocollum* 240.

Thomas Boltres árkosi orgonájának Kolonics István új, 10 regiszteres, pedálos hangszerének felállításával 1872-ben nyoma vész, további sorsát sajnos egyelőre nem ismerjük.⁶⁷

Érdekességként megjegyzendő, hogy az új orgona építése utáni első vásárlás 1873-ban 20 krajcár értékben egy egérfogó volt, feltehetően elsősorban a hangszer védelme végett.⁶⁸

1880-ban 10 forintért kitisztíttatták az orgonát.⁶⁹ 1888. szeptember 3-án és 4-én Bartha György, Kolonics fiatal segédje javította a hangszeret, amiért 10 forintot, valamint szállást és étkezést kapott.⁷⁰

1899-ben az énekvezéri állásban Göncz Mihályt Ütő Lajos követte.⁷¹

1904. november 13-án a brassói „Csioflek Miklós orgonagyáros” szerződést kötött az egyházközséggel a „gyenge karban” lévő orgona tisztítására, javítására, „újra-karakterisztikálására” (intonálására) és hangolására 200 korona munkadíj, valamint ellátás és fuvar fejében. A munka december 20-ig elkészült, 4 évi jótállással.⁷² A Csioflek Testvérek-cég évi 20 korona átalányért vállalta volna az orgona évenkénti ellenőrzését és az esetleges hibák kijavítását, ám a keblitanács erről függőben hagyta a döntést.⁷³

1918-ban rekvirálták a homlokzati sípokot.⁷⁴ 1931-ben, a templom újjáépítésének 100. évfordulóján a lelkész előterjesztésére a keblitanács elhatározta, hogy

orgonáját az elesett hősök emlékére kijavíttatja, a hősök emléktábláját elvben meghatározza, de szükségesnek látja, hogy a politikai község vezetőivel egyetértve a község csináljon egy monumentális emlékoszlopot.⁷⁵

⁶⁷ Fórika Balázs kézdivásárhelyi kántor tájékoztatása szerint, aki Kolonics István munkásságát tanulmányozza évek óta, a kézdivásárhelyi orgonaépítőnek szokása volt új orgona építésekor felvásárolni a régi orgonát, amelyet azután felújítva egy másik templomba épített be. A szájhagyomány szerint ez történt a régi árkosi orgonával is az új Kolonics-orgona készítésekor. Egyelőre az erre vonatkozó adatok hiányoznak.

⁶⁸ *Protocollum* 238.

⁶⁹ *Protocollum* 264.

⁷⁰ *Jegyzőkönyv 1875*, 194.

⁷¹ *Jegyzőkönyv 1875*, 337–338. Göncz Mihály egészségi okok miatt lemondott tisztségéről. A lemondást „a presbitérium sajnálattal veszi tudomásul, s egyúttal 30 évi buzgó és pontos szolgálataért e helyen elismerését nyilvánítja.”

⁷² *Jegyzőkönyv 1900*, 129, 138; a szerződést l. ÁUEL, 1904, j. n. Az 1904. dec. 15-i gyűlésen pótlólag döntöttek arról, hogy az orgona tetejét „a fedő deszkák el lévén nyílván egymástól [...] biztosítékul víz és por ellen viaszosvászonnal húzzák be.” *Jegyzőkönyv 1900*, 138.

A költségeket részben az 1904. szeptember 25-i, „műsorral egybekötött táncmultság” 147 koronás bevételéből fedezték, „melyből 63 Kor. 40 fillér egyházi énekeskönyv szerzésére fordított, mivel templomunkban kevés énekeskönyv volt, és az is régebbi kiadás, a fennmaradt rész az orgona felújítására és takarítására.” Uo. 128. További 60 koronát „jótékony adakozás” útján gyűjtöttek össze. Uo. 134. Az egyes adományok felsorolását ld. *Aranykönyv* 82–83.

⁷³ *Jegyzőkönyv 1900*, 138.

⁷⁴ A rekvirálást az Angster-cég végezte. Ld. SOLYMOSI 489.

⁷⁵ *Jegyzőkönyv 1900*, 549.

A közel 60 éves orgona homlokzati principálsípjait Einschenk Károly brassói orgonaépítő még ugyanabban az évben új horgany sípokkal pótolta, ezenfelül egy új eolin regisztert és pedálkopolát készített. A hangszer átvétele alkalmával

Régeni Áron énekvezér-tanító kipróbálja [...] az összes változatokat, úgy a régiéket, mint az újonnan behelyezett principál és eolin változatot. A jelenlevők megállapítják, hogy azok jellegzése és hangolása kifogástalan. [...] Gépezete könnyen kezelhető, úgy a manuálban, mint a pedálban. [...] Ugyancsak jól sikerült a pedál csatló gépezete is, [amit] a vállalkozó mester ráadásul készített el az egyháznak.⁷⁶

Az eolin változat feltehetően Kolonics 8'-as portunál regisztere helyére került, amelynek egy részét a gyülekezet —Einschenk elismervénye szerint— később a pedálba szerette volna beépíttetni, egy pótszállásával kibővítve annak hangterjedelmét.⁷⁷ Valószínűleg Einschenk készítette ekkor a mai pedállibentyűzetet is, mintegy elő is készítve azt a sípsorok tervezett kiegészítéséhez.⁷⁸

1933-ban Boros György püspök látogatta meg a gyülekezetet, és „élvezettel hallgatta Régeni Áron a[tyánk]fia orgonájátékát”.⁷⁹

A kommunizmus beköszöntével szinte teljesen megszűnnek a jegyzőkönyvi bejegyzések az egyház zenei életéről. 1951-ben a lelkész kéri „a vallás erkölcsi nevelésben részesülő gyermekek” szüleit, hogy az énektanítás megkönnyítése végett „kegyes adományaikkal” járuljanak hozzá egy harmónium megvételéhez, mivel

az eddig használt és az árkosi dalárda tulajdonában levő harmónium a kultúrotthon tulajdonába ment át, s mint ilyen, egyházi célokra tovább nem használható.⁸⁰

Ezt követően az egyházközségi irattárban az orgonáról jó fél évszázadon át nincs semmi adat.

⁷⁶ Uo. 550–551. Az átvételre 1931. augusztus 25-én került sor.

⁷⁷ „[...] elismerem, hogy [...] a manuálból megmaradt Coppel változat fasípjait az orgonajavítás befejezésekor átvettem oly feltétel mellett, hogy azt megőrööm mindaddig, míg az árkosi unitárius egyházközség a pedál klaviatúrájához szükséges sípokat beállítja. Ha [a] sípokat más orgonához felhasználnám, kötelezem magamat, hogy díjmentesen új sípokat készítek, és csupán azt a munkadíjat számítom fel, ami a pedálhangsor kiegészítésénél a sípok berakásával és új szálláda készítésével felmerül.” ÁUEI, 1931, j. n. Einschenk tévedésből írhatott portunál helyett coppel változatról, hiszen az orgonában helyén maradt az utóbbi névnek megfelelő földött 8 lábás sípsor. Az eolin azonban a manuál szálladájának utolsóelőtti helyére, a 16'-as földött regiszter és a 4'-as nyitott fuvola közé került, ahová Kolonics más hangszerébe a portunált helyezte (ld. például a szárhegyi r. k. plébániatemplomba 1870-ben készült, ugyancsak 10 regiszteres hangszer sípsorainak elhelyezését).

⁷⁸ A mai libentyűzet hangterjedelme C–d¹, ami nem jellemző Kolonics orgonáira. Ugyancsak cserére mutat a rövid libentyűk modern, enyhén lejtő felülete. A pedál eredeti hangterjedelme C–c⁰ lehetett, 13 libentyűvel, a ma is 13 sípos pedálregisztereknek megfelelően.

⁷⁹ *Jegyzőkönyv 1900*, 573.

⁸⁰ *Jegyzőkönyv 1939*, 171.

2008-ban az orgonát Márk Attila énekvezér kezdeményezésére, Székely János lelkész támogatásával Bors László tusnádi orgonakészítő újította fel, és ellátta egy zajtalan orgonamotorral is.⁸¹ A munkálatok anyagi fedezetét a houstoni (USA) 1. számú testvéregyházközség biztosította 1000 dolláros gyűjtésével. A felavatási ünnepségen, 2009. július 5-én a szászéki szolgálatot főtisztelendő Bálint Benczédi Ferencz püspök végezte, melyet az amerikai egyházközség kántorának és orgonaművészeinek koncertje követett.

Kolonics 111. számú, árkosi orgonájának mai hangképe:⁸²

manuál, C–g³

Bordun 16' fa, fedett

Prinzipal 8' C–fa, nyitott, Gisz–horgany, a homlokzatban, disz¹–orgonafém

Solicionál [sic!] 8 L. C–H fa, nyitott, c⁰–orgonafém

Aeolin 8' C–h⁰ horgany, c¹–orgonafém (1931)

Födött 8' fa, fedett

Oktáv 4' orgonafém

Fuvola 4' fa, nyitott

Mixtura 2 L. 4S. orgonafém, oktávrepetalás: c¹, c²

pedál, C–d¹, (C–c⁰ 13 hang, cisz⁰-tól és cisz¹-től ismételt)

Violonbass 16' fa, fedett

Violon 8' fa, nyitott

Pedálcsatló (nem ismételt)

Hangszerünk az erdélyi hagyományokat képviselő műemlékorgona, melynek karbantartása állandó feladat.⁸³ Nem felejthetjük, hogy az orgona mindig a közösség adakozásából született és működött. Vele nem csak az istentiszteletek alatt felcsendülő énekeket kísérrjük, hanem őseink emlékét is ápoljuk, örökségét gondozzuk, s továbbadjuk a jövőendő nemzedékeknek.

⁸¹ A 4 lábás fuvola sípsor még további javításra vár. Ugyancsak nem került sor az orgonaszekrény restaurálására, melynek még eredeti, színesen márványozott festését az idők folyamán a konfirmáló gyermekek firkálták össze neveikkel.

⁸² A regiszterneveket a mai feliratok szerint adjuk. Ezek közül csupán a solicionál és a mixtura fekete betűs, fehéren zománcozott táblája származik Kolonicstól, a többi mind későbbi pótlás.

⁸³ Kolonics tevékenységének összefoglalását ld. CSIKY passim.

Felhasznált források és irodalom

- Aranykönyv* Árkosi Unitárius Szentegyházban tett kegyes adományok Aranykönyve, 1866. Az Árkosi Unitárius Egyház levéltára, j. n.
- BINDER Hermann BINDER: *Orgeln in Siebenbürgen*. Gehann-Musik-Verlag, Kludenbach 2000.
- CSÍKY Csaba: *Kolonics. Orgonaépítész a 19. századi Erdélyben*. Színművészeti Egyetem Kiadója, Marosvásárhely 2007. Online: [https://storage.rcs-rds.ro/content/links/1c8eef53-badc-4876-99ed-d5a5aac0449e/files/get/Kolonics.pdf?path=DÁVID István: „Műemlék orgonák Kolozsváron”, in BENKŐ András \(szerk.\): *Zenetudományi Írások 1983*. Kriterion, Bukarest 1983. 158–193. \(Újra közölve: DÁVID István: „A kolozsvári unitárius templom orgonájának története”, *Keresztény Magvető* XC \(1984\) 2. szám, 95–99.\)](https://storage.rcs-rds.ro/content/links/1c8eef53-badc-4876-99ed-d5a5aac0449e/files/get/Kolonics.pdf?path=DÁVID%20István%20%22Műemlék%20orgonák%20Kolozsváron%22%2C%20in%20BENKŐ%20András%20(szerk.):%20Zenetudományi%20Írások%201983.%20Kriterion%2C%20Bukarest%201983.%20158-193.%20(Újra%20közölve%20DÁVID%20István%20%22A%20kolozsvári%20unitárius%20templom%20orgonájának%20története%22%2C%20Keresztény%20Magvető%20XC%20(1984)%202.%20szám%2C%2095-99.))
- DÁVID 1983a DÁVID István: „Orgonáink védelmében”, *Keresztény Magvető* LXXXIX (1983) 4. szám, 246–251.
- DÁVID 1983b DÁVID István: *Műemlék orgonák Erdélyben*. Polis Könyvkiadó—Balassi Kiadó, Kolozsvár—Budapest 1996.
- DÁVID 1996 DÁVID István: *Erdély XVIII. századi orgonaépítészete és hatása a magyar református egyházban*. DLA-dolgozat, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzene Tanszék, Budapest 2001.
- DÁVID 2001 Emlékeztető feljegyzése az Árkosi Unitarium új Templom építésének, 1831. Az Árkosi Unitárius Egyház levéltára, j. n.
- Emlékeztető* *Jegyzőkönyv 1875* *Jegyzőkönyv 1900* *Jegyzőkönyv 1939* *Keresztény Magvető* *Kristófi* *Kunoss* *Pallas*
- Jegyzőkönyv 1875* Árkosi Unitárius Egyház Mindennapi jegyzőkönyve 1875[–1900]. Az Árkosi Unitárius Egyház levéltára, j. n.
- Jegyzőkönyv 1900* *Jegyzőkönyv 1939* *Keresztény Magvető* *Kristófi* *Kunoss* *Pallas*
- Jegyzőkönyv az árkosi unitárius egyház kebli tanácsának gyűléseiről 1900–1938*. Az Árkosi Unitárius Egyház levéltára, j. n.
- Az árkosi unitárius egyház jegyzőkönyve 1939–1961*. Az Árkosi Unitárius Egyház levéltára, j. n.
- Keresztény Magvető, az Erdélyi Unitárius Egyház negyedévi folyóirata, 1861–1944, 1971–*. Online (1861–2010-ig): epa.oszk.hu/02100/02190, (2004–): kermagv.unitarius.org/.
- Kristófi János Zsigmond: Katolikus kántorok a XVIII. század közepén a nagyváradai egyházmegyében*. DLA-dolgozat, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzene Tanszék, Budapest 2005.
- Kunoss Endre: Gyalulat, [...]. Pest 1835*. Online: babel.hatitrust.org/cgi/pt?id=nnc1.cu56454341;view=1up;seq=11.
- Pallas Nagy Lexikona; html-változat: mek.oszk.hu/00000/00060/html/index.html*.

- Protocollum* Az Árkosi Unitaria Eklésia Protocolluma 1822-ik esztendőőtől [1884-ig]. Az Árkosi Unitárius Egyház levéltára, j. n.
- Repertoire* *Repertoire of Pipe Organs in Romania*: monografia-orgilor. uvt.ro/NEW/login.php?lang=en&pagina=.
- SIMÉN SIMÉN Domokos: „Régi orgonák és énekarok a volt Küküllői Egyházkörben”, *Keresztény Magvető* XCIV (1988) 2. szám, 87–92.
- SIPOS SIPOS Dávid: „A Küküllői Református Egyházmegye orgonái”, in BUZOGÁNY Dezső — ÓSZ Sándor Előd — TÓTH Levente (szerk.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere I.* (BUZOGÁNY Dezső — SIPOS Gábor, szerk.: *Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania I/1*). Koinonia, Kolozsvár 2008. 551–568. Online: mek.niif.hu/12000/12089/12089.pdf.
- SOLYMOSI SOLYMOSI Ferenc: „Az 1918-as orgonasíp-rekvirálás és az Angster-féle »Rekvirált orgonasípok lajstroma« — II.”, *Magyar Egyházzene* II (1994/95) 473–498.
- Szótörténeti Tár* SZABÓ T. Attila [et al.]: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XIV*. Akadémiai Kiadó, Budapest – Kriterion, Bukarest – Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1975–2014. Online: mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/.
- SZÓCSNÉ SZÓCSNÉ GAZDA Enikő: „Egy régi papolci orgonakészítő mester”, *Honismeret* XXVII (1999) 5. szám, 73–76.
- TÜRК 2013 Erich TÜRК: „Újabb adatok Észak-Erdély orgonáiról”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 179–186.
- TÜRК 2014 Erich TÜRК: *Die Orgellandschaft dreier nordsiebenbürgischer Landkreise: Cluj, Sălaj und Bistrița-Năsăud / Három észak-erdélyi megye orgonatája: Kolozs, Szilágy és Beszterce-Naszód megye*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2014.

A jegyzetekben egyszer előforduló, illetve nem kifejezetten organológiai vonatkozású tételeket a jegyzetekben adjuk meg teljes címléírással.

Folytatjuk